

УДК 94(497.11)“1914/1918”
341.322.5(=163.2)(497.11)“1915/1918”
341.322.5-055.2(497.11)“1915/1918”
doi 10.46793/LZ-LXIII.145DJ
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД
Примљен: 12. 08. 2023.
Прихваћен: 22. 09. 2023.

Др Марија Ђорић*
Виши научни сарадник
Институт за политичке студије, Београд

СТРАДАЊЕ ЖЕНА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Рад се бави анализом насиља којем су биле изложене жене на Југу Србије током бугарске окупације, у време Првог светског рата. Како је на почетку рата српска жена у званичним бугарским документима била представљена као „најопаснији елемент“ у очувању и изградњи националног идентитета, она је била жртва хипертрофираног насиља окупатора. Поред различитих облика психичког и физичког насиља којем су биле изложене, припаднице женског пола у јужним деловима Србије су претрпеле масовна силовања, о чему се, због патријархалног морала, није много говорило. Захваљујући архивским подацима, међународним документима и непосредним сведочењима жртава које су бележили очевици онога доба, ауторка сумира облике насиља којем су биле изложене жене на Југу Србије у време бугарског терора.

Кључне речи: жене, бугарска окупација, Први светски рат, Велики рат, терор, насиље, Југ Србије, српски идентитет.

*

Бугарска окупација Србије

Српско-бугарски односи имају веома динамичну историју, која је поред многобројних падова (и успона)¹ своје најгоре лице показала током Првог и Другог светског рата. Идеја „Велике Бугарске“ зачета још у 19. веку је генерисала многобројне бестијалне злочине које су бугарски окупатори починили на територији тзв. Војноинспекцијске области Мораве²

* mara.djoric@yahoo.com

¹ Српско-бугарски односи су посебно били на високом нивоу у време владавине Милоша Обреновића, који је пограничне српске крајеве насељавао бугарским становништвом и давао стипендије бугарским ђацима. Према: Борислава Лилић, *Из прошлости српско-бугарских односа*, Институт за политичке студије, Београд, 1999, 21-28.

² Ова област је формирана 1915. године и обухватала је врањски, нишки, ћупријски, пиротски, пожаревачки, зајечарски и неготински округ. Седиште је било у Нишу.

и Војноинспекцијске области Македоније.³ Ова токсична идеја датира још из 19. века, када су одлуком Санстефанског мира Бугарској додељене значајне територије (област између Старе планине и Дунава, регија око Пирота и Врања, Ниш у долини Мораве, значајан део Македоније и делове Тракије). Међутим, Берлински конгрес 1878. године је преиначио те одлуке у корист Србије, којој се враћају њене територије, што ће бити један од главних окидача за стварање „Моравске Бугарске“ у будућности. Наиме, Бугарска је сматрала да су јој српске територије „отете“, а да у тим областима не живе Срби, већ „Моравски Бугари“,⁴ што је есенција идеје „Велике Бугарске“ и насилне бугаризације српског становништва.

Интересантно је напоменути да идеју тзв. „Велике Бугарске“ нису подржавали само политичари и државници у Бугарској, већ и одређени припадници интелектуалних кругова, какав је био песник Иван Вазов, који је у својим песмама подржавао убијање Срба, док је пак, бугарски дипломата у време склапања Букурешког мира рекао да су Бугари спремни чак и да се удруже са ђаволом, како би уништили Србију.⁵

Други основ бугарских претензија на српске територије кореспондира са црквеним проблемима који настају већ 1870. године, када се турским ферманом, бугарска црква осамостаљује од патријаршије у Цариграду (настаје Егзархат). То је узроковало прогон цариградских свештених лица од стране Бугара али и присвајање јужне Србије и Македоније. Када је Цариградска патријаршија Егзархију прогласила илегалном и расколничком, Бугари су посебан анимозитет почели да показују према Србима, што се огледало у паљењу српских манастирских књига⁶ и девастирању култа српског краља Милутина, који је веома поштован у Бугарској.⁷ Ово двовлашће између српског и бугарског свештенства ће бити окончано Берлинским конгресом у корист народ Југа Србије, што ће само распирити бугарске фрустрације.

Први светски рат је представљао погодан тренутак за реализацију недосађаног сна о „Великој Бугарској“. Уласком у рат 1915. године, Бугарска је почела да спроводи стравичан терор над српским становништвом у Војноинспекцијској области Мораве, покушавајући да затре све што је српско. У томе су им највећи непријатељи биле жене, тј. српске мајке, које су биле задужене за примарно васпитање деце и изградњу српског

³ Са седиштем у Скопљу.

⁴ Дејан Антић, „Откривање Спомен костурнице у Сурдулици 1924. године“, *Култура полиса*, год. XVIII (2021), бр. 45, Нови Сад – Београд, 2021, 235.

⁵ Види: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*. Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922, 7.

⁶ Паљене су књиге у Рилском манастиру.

⁷ Према: Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.

националног бића. Обрачун са њима био је суров, испуњен дивљачким насиљем, над којим се згражавала тадашња Европа.

Злочини бугарских окупатора над становништвом Југа Србије

Током Првог светског рата Србија је изгубила око 30% људства, од чега 54% мушког становништва, узраста од 18 до 55 година.⁸ Ако се упореди укупан број становника једне земље и број страдалих, може се рећи да је Србија претрпела највеће губитке у односу на све савезничке силе. Сматра се да су по бестијалности и масовности злочина предњачили Бугари и то у области Југа Србије, где се с правом Сурдулица може сматрати „костурницом српског народа“.

Прва књига⁹ са документима о бугарским злочинима над српским становништвом објављена је одмах по завршетку рата, 1919. године. На основу ових докумената подигнута је оптужница против 500 Бугара, док је њих 25 требало да буде изручено. Идеја Николе Пашића била је да се подигне оптужница и против бугарског цара Фердинанда и немачког владара Вилхелма, али до тога није дошло.¹⁰

О злочинима Бугара над српским становништвом током Првог светског рата нема довољно извора¹¹, те су веома драгоцене записи које су на лицу места правили швајцарски форензичар Арчибалд Рајс¹² и Јован Хаџи-Васиљевић, професор универзитета. Арчибалд Рајс је не само као осведочени пријатељ српског народа, већ и као врстан међународно признати стручњак директно спроводио есхумацију лешева, на основу чега је систематизовао бугарске злочине на следећи начин: ”Употреба дум-дум метака, бомбардовање отворених грађевина и уништавање културних добара, масакр заробљеника и рањеника, масакр цивила, пљачка и уништавање имања”.¹³ Значај записа Јована Хаџи-Васиљевића је у томе

⁸ Милоје Пршић, Слашана Бојковић (ур.), *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, Београд 2000, 7.

⁹ Ова књига је штампана на француском језику у три тома. Видети: *Documentes relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit International en general, commises de 1915-1918. par les Bulgares en Serbie ocupee*, I-III, Paris, 1919.

¹⁰ Види: Момчило Павловић (ур.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*. Институт за савремену историју, Београд, 2007, 11-12.

¹¹ Најрелевантнији извори се налазе у бугарским архивама које нам нису доступне.

¹² Арчибалд Рајс је у неколико монографија оставио доказе о бугарским злочинима. Видети: Арчибалд Рајс, *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара криминалисте са српског македонског фронта*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918. или Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тежких времена*, Дерета, Београд, 1991.

¹³ Милоје Пршић, Слађана Бојковић, нав. дело, 12.

што је био директан учесник рата, као војник Моравске дивизије II позива али и неко ко је као Врањанац, имао вишеструк увид у страдање народа Југа Србије. Поред тога, он је имао увид у архиву Одсека јавне безбедности у Краљевини Србији али је и на терену у разговору са преживелима, проверавао сва сведочења.¹⁴

Ову туробну тему су обрађивали Момчило Павловић, Александар Трајковић, Сретен Динић, а потом и академик Владимир Стојанчевић и други. Милоје Пршић и Слађана Бојковић су приредили монографије из ове области са значајном архивском грађом, док је Архив Српске православне цркве 2014. године објавио збирку докумената под називом “Српска православна црква у Првом светском рату (914-1918)”¹⁵. Не треба изоставити ни мноштво научних радова који се директно или индиректно дотакну ове важне теме, а који се традиционално након научних конференција, публикују у „Лесковачком зборнику“.

Српски народ је много пострадао од свих окупатора, а посебно од Бугара током Првог светског рата. Нарочито је на удару била Сурдулица, мало место поред Врања, које је изабрано управо због близине границе са Бугарском.¹⁶ У ово место су Срби из свих крајева довођени на интернирање, мучење, а потом и на убијање. Злостављање и пребијање је био неизоставан *modus operandi* бугарских окупатора, о чему је сликовито писао и Арчибалд Рајс: “Тукли су српски свет као што се ни на Истоку, ни стока не туче. Има области, где су тукли све од реда. Опште је уверење света у Сурдулици и околини, да је цела 1916 г. у Масуричком срезу, од села Џепа до Себе Врања држала општа туча српског света”.¹⁷ Поред пребијања жртава, Бугари су имали обичај и да их покраду узимајући им новац, накит и одећу, што је касније отежавало идентификацију лешева.

Специфичност бугарске окупације базирала се на терору¹⁸, од кога нико није био поштеђен, па чак ни српска деца и бебе. За мучење су углавном биле задужене бугарске комите, којима је у Сурдулици командовао Трајко Попов из Скопља. Хапшења и егзекуције су се извршавала често без икаквог суђења, а лешеви су се бацали по рекама и закопавали по шумама. Сматра се да је цела Сурдулица једна велика гробница, имајући у виду да

¹⁴ Значај рада Јована Хаџи-Васиљевића је и у томе што је лично прикупљао имена погинулих за спомен плочу у Врању, у чему је имао помоћ учитеља М. Стефановића.

¹⁵ Радован Пилиповић (ур.), *Српска православна црква у Првом светском рату (914-1918)*, Београд 2014.

¹⁶ Дејан Антић, „Изградња сурдуличке Спомен-костурнице у извештајима српске штампе 1922. године“, *Баштина*, св. 54, Лепосавић 2021, 314.

¹⁷ Ј. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, 15; Дејан Антић, „Страдање (1915 – 1918) и канонизација Сурдуличких мученика“, *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу: истакнути тематски зборник водећег националног значаја*, Врање 2021, 210.

¹⁸ Терор је хипертрофирано насиље које спроводи онај ко се налази на власти.

су Врла Река, Дубрава, Стојкова Шума, Дубока Долина, Калифер, Радичеве Баре, Влашки Дол, само нека од места на којима су своје животе трагично скончали припадници српског народа. На основу архивских података (Министарство војно, бр. 15362), током новембра и децембра 1915. године и у јануару и фебруару 1916. године је само у Сурдулици убијено 1000 људи.¹⁹ О броју страдалих постоје различити подаци, те према Париској мировној конференцији (1919-1920) стоји да су Бугари у Сурдулици убили 6.000 Срба, док извештаји Арчибалда Рајса указују да је број жртава био око 3.000.²⁰ Архивски подаци из Министарства вера Краљевине СХС (бр. документа 14049), указују да су Бугари током Великог рата у Сурдулици убили 8.000 цивила, претежно српског порекла.²¹ О злочинима у Сурдулици Виљем Драјтон каже следеће: „Крај око ове варошице (Сурдулице) јесте само пространо гробље, а зато се и зове *српска кланица*, јер је током новембра, децембра, јануара и фебруара 1915-1916 свакога дана довођено 200 до 400 Срба на путу за Бугарску, од којих је свакодневно велик део бивао убијен“.

Велика страдања су била и у Врању²² и околним селима. Већ на почетку окупације Бугари су ликвидирали око 4.000 грађана, међу којима је било 500 интелектуалаца.²³ Ушевце и Ристовац су села над којима је извршен незапамћен злочин. У Ушевцу је 27. октобра 1915. године убијен 131 мештанин, међу којима су биле бебе, деца и трудне жене.²⁴ У јеку Топличког устанка, 14. маја 1917. године побијено је од стране окупатора 53 становника села Ристовац, када су и читаве породице затрте.²⁵ Повод за овај злочин било је заузимање железничке станице од стране српских устаника, чиме је онеспособљена пруга Скопље – Ниш, која је омогућавала снабдевање окупаторске војске.

Иначе, кулминација бугарских злочина и у погледу бруталности и у погледу масовности, десила се након Топличког устанка²⁶ који представља

¹⁹ Архив Југославије, *Министарство иностраних послова КЈ – Политичко одељење*, Односи са другим земљама 1919-1941, бр. фонда, 334, бр. јединице 28, бр. фасцикле 8.

²⁰ Архив Југославије, *Међусавезничка комисија за ислеђивање бугарских злочина у Србији и Македонији 1916-1922*, бр. фонда 14, бр. фасцикле 2.

²¹ Архив Југославије, *Министарство вера Краљевине СХС*, Опште одељење, бр. 14049, 9. новембар, 1923, Београд.

²² Врање је било под окупацијом озлоглашеног 43. пука, који је контролисао територију од Скопља до Ниша.

²³ Александар Трајковић, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*. Борба, Београд, 1981, 105.

²⁴ Александар Трајковић, нав. дело, 39

²⁵ Ибид. 38.

²⁶ Повод за устанак био је покушај окупатора да мушкарце од 17 до 65 година старости регрутује за бугарску војску, што би значило да „брат треба да удари на брата“. Срби то нису могли да прихвате и одлучили су да подигну устанак под вођством Косте Пећанца и Косте Војновића.

највеличанственији подвиг борбе за слободу. То је јединствени пример устанка у Првом светском рату, током којег је голорук народ успео да бар на кратко време ослободи део својих територија²⁷, борећи се против много надмоћнијег непријатеља. Према подацима Међусавезничке комисије, након устанка окупатори су убили 20.000 Срба свих узраста и полова.²⁸ На основу извештаја *Одбора анкетног за испитивање узрока побуне у окупационим Топличком, Врањском, Нишком и осталима*, укупно је убијено 35.000 Срба, а спаљено 55 села.²⁹ Одговорна лица за овако хипертрофирано насиље били су Нестор Симеонов и Стојан Ђуров, који су командовали у Сурдулици. Бугарска војска је убијала српске цивиле након овог устанка претежно бајонетима, док су у одређеним случајевима набијали главе устаника на колац и носили их по народу, како би га додатно застрашили. Међу антицивизацијским средствима егзекуције бележена су затварања читавих породица у куће, које би потом палили, а познати су још саблазнији примери дивљаштва какво је - кување у казану.³⁰

Поред „голог“ физичког насиља, бугарски окупатори су примењивали и *културни геноцид*³¹ који је подразумевао насилну бугаризацију становништва, промену презимена са завршетка „ић“ на „ев“, паљење српских књига³², скрнављење споменика са српским именима, уништење српских икона и манастира (иако су и Бугари православци), забрану употребе српског језика, укидање српских школа... Подупирући све ове злочине, бугарски парламент је 1915. године донео одлуку да пошаље 450 учитеља и професора у јужну и источну Србију, како би бугаризовали српску децу.³³ Ову појаву су неки наши истраживачи оквалификовали као бугарско „јаничарство“.³⁴

²⁷ За 25 дана устаници су ослободили део врањског, нишког и рашког округа, Прокупље, Лебане, Пусту Реку, околину Бруса, Рибарску Бању (дошли су чак до Сокобање).

²⁸ Момчило Павловић, нав. дело, 13.

²⁹ М. Павловић, (ур.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*. Институт за савремену историју, Београд, 2007.

³⁰ Пример Аврама Тодоровића. Према: Момчило Павловић, (ур.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*. Институт за савремену историју, Београд, 2007.

³¹ *Културни геноцид* се односи првенствено на уништење културне баштине једног народа. Дефинисао га је 1944. године Рафаел Лемкин. Види: Mundorff, Kurt, *A Cultural Interpretation of the Genocide Convention*, Taylor & Francis, London, 2022.

³² Отимане су и спаљиване све књиге на српском језику, једино су остављане матичне књиге, како би се имао увид у „подобне“ и „неподобне“ грађане. Поводом паљења српских књига реаговала је и омладина у Женеви, противећи се овом варварском чину. Према: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 192, .9.

³³ Александар Трајковић, нав. дело, 46

³⁴ Ибид. 46

Па ипак, упркос, свим тим злочинима који су били усмерени ка српском становништву, посебно место треба посветити анализи страдања жена, које су код бугарског окупатора биле идентификоване као најопаснији елемент отпора насилној бугаризацији.

Страдање жена на Југу Србије за време бугарске окупације

О страдању жена током бугарске окупације Југа Србије током Великог рата, могу наћи се наћи појединачни подаци у књигама и документима, али нека засебна студија која би се фокусирао искључиво на овај сегмент терора, још увек представља раритет у академској заједници. Постоји и ваљан разлог зашто је то тако. Наиме, велики број жена на Југу Србије поред психичког и физичког насиља доживео је и сексуално насиље, у виду силовања. Јужњакиње познате по свом стаменом карактеру али и по патријархалности, осећале су стид након бугарског насиља, те и нису желеле да додатно сведоче о злочинима окупатора. Да су јужњакиње биле храбре и одважне одвајкада, најбоље говори податак да је жена под именом Велика, из села Милоотиња код Пчиње, прва оформила своју чету да би се супротставила Турцима, којом је руководила још 1876. године.³⁵

Колико су српске жене перципиране „опасним“ по бугарску окупацију, може се видети на основу тајне наредбе генерала Нерезова од 29. маја 1918. године (бр. 13), који је био начелник Врховне команде за моравску и македонску област.³⁶ У овом документу се наводи да су образована лица (интелектуалци и свештенство) највећи непријатељи, док се као посебна опасност наводе српске жене: „Бугарима се показало да им је српско женскиње најопасније; поменута наредба генерала Нерезова српску је жену истакла као највећег српског родољуба и шовена и објавила јој рат“.³⁷ У једном сегменту овог документа се говори о отвореној бугаризацији: „Да би се спровела бугаризација ове области, треба претходно уништити све што је српско, па ће се тако на рушевинама србизма изграђивати бугаризам.“³⁸ То је између осталог значило да се окупатори морају обрачунати са српским женама и пре свега мајкама, јер су оне најзаслужније биле за изградњу српског националног идентитета³⁹ или како су окупатори сматрали оне су биле „најзначајнији и најжешћи шовинисти“.⁴⁰ Заправо, по записима

³⁵ О храбрости Велике су испеване народне песме. Када су је ухватили Турци држали су је и мучили у Кумановској Кази. Према: Синиша Антонијевић, *Коруба: слобода или смрт – споменица*, Плутос, Врање, 2013, 12.

³⁶ Јован Хаџи-Васиљевић, нав. дело, 7-8

³⁷ Јован Хаџи-Васиљевић, нав. дело, 9

³⁸ Александар Трајковић, нав. дело, 50

³⁹ О српском идентитету видети више у: Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“, Политика националне безбедности, бр. 1, 2021, 21-35.

⁴⁰ Ибид. 56

Јована Хаџи Васиљевића, „најопаснијим“ су се сматрале жене из врањског и топличког краја.⁴¹ Због свих ових разлога, бугарски окупатор је забрањено женама да путују и да се слободно крећу⁴², а посебно је било забрањено да жене упуте ма какву помоћ својим члановима породице уколико би се налазили у затвору. У том случају су морале да пишу (или усмено саопштавају) молбу на бугарском језику, који оне нису ни знале. Заправо, тадашња бугарска политика се водила тиме да „искорењивање србизма захтева истребљење српских жена које су најмоћнији чиниоци србизма”.⁴³

Да би се спровела овај систем терора, било је потребно у потпуности дехуманизовати српску жену, што се између осталог, радило путем силовања и уцена. Поједини истраживачи наводе да су бугарски свештеници (митрополит Милентије) чак у црквама јавно проповедали да „жене не би требало да се супротстављају бугарским војницима, јер чак и да остану у другом стању, у томе нема зла”.⁴⁴ Сексуално злостављање жена је ишло дотле, да су чак тенденциозно у силовањима учествовали војници који су боловали од венеричних болести.⁴⁵ Силовање мајки пред ћеркама (и обратно) је такође био још један облик насиља које су окупатори примењивали над српским женама. Младе девојке и жене су, знајући шта их чека уколико допадне у окупаторске шаке, практиковале да се мажу балегом, како би биле непожељне насилницима и самим тим, избегле брутална силовања.⁴⁶ Међу стравичним злочинима према српкињама, који су заведени у међународним документима, бележи се да су неки бугарски официри једну жену подвргли силовању свога пса.⁴⁷ Сматра се да нема жене старије од 12 година која није силована.⁴⁸ Неке жене су након зверских силовања и тортуре умирале, док су друге скренуле памећу.

Иначе, насилна бугаризација је требало да се спроведе у три фазе. Прва фаза је подразумевала обрачун са учитељима и свештеницима, у другој су

⁴¹ Види: Јован Хаџи Васиљевић, нав. дело, 9

⁴² Једини начин да омогуће слободу кретања и путовања је био уколико су пристале да буду део бугарских удружења, што су српкиње масовно бојкотовале.

⁴³ Александар Трајковић, нав. дело, 57

⁴⁴ Ибид. 81

⁴⁵ Види: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922. Овај податак исто износи Александар Трајковић и истиче да је ову наредбу издао потпоручник Чавдарев. Види: Александар Трајковић, нав. дело, 81.

⁴⁶ Према сведочењу Параскеве Михајловић из села Тесовиште, која је као дете доживела Други светски рат. Њена мајка и бака су такође у време Великог рата примењивале ову „тактику“, како би се заштитиле од насиља бугарских окупатора.

⁴⁷ Јован Хаџи Васиљевић, нав. дело. Према: *Rapport*, etc. 19. На основу записа Александра Трајковића, име злочинца који је осмислио овакав антицивизацијски чин тортуре је Мијур Фердинанд. Видети: А. Трајковић, нав. дело, 81.

⁴⁸ А. Трајковић, нав. дело, 80. Исти аутор наводи податак да је било случајева силовања девојчице од осам година.

се обрачунавали са српским женама, да би трећа фаза била устремљена ка уништењу свега што је симболизовало српски национални идентитет.

Поред масовних организованих силовања, окупатор је према тврђењу Арчибалда Рајса, примењивао врсту „модерног јаничарства“, које је подразумевало отимање мушке деце од мајки, како би служили бугарској војсци.⁴⁹ Посебно болан чин за све родитеље било је насилно одвођење девојчица у хареме. Према подацима које је изнео Никола Пашић, 8000 српских девојчица из јужне Србије је послато Турцима за хареме.⁵⁰ Поред оваквих злочиначких планова било је и оних који су подразумевали насилно расељавање српских породица по Малој Азији, како би се асимиловао српски национални дух под налетом „азијске тортуре“.⁵¹ Осим силовања, српске жене су деградиране на многе друге начине. Често би биле кажњаване шишањем до главе, што је представљало својеврсно понижавање.⁵² Бугарски окупатор је смишљао многобројне начине мучења српског становништва на Југу Србије, а један од посебно садистичких, јесте приморавање жена да певају и играју уз музику поред лешева својих најмилијих.⁵³

Жене су равноправно са мушкарцима учествовале у *кулучењу*, што су бугарски окупатори преузели од Турака, а ни деца нису била поштеђена овог принудног рада.⁵⁴ Посебно је погубна била изградња Кичевског пута где је преминуо велики број жена, мушкараца и деце, јер су радили гладни и у нехуманим условима. У околини Врања је становништво било приморавано да ради у рудницима, а уколико би неко одбио кулук, кажњавао би се батинањем – 25 ударац по голом телу, плус новчано.⁵⁵ Жене су углавном примораване да кулуче због тога што су одбијале да присуствују проповедима бугарских свештеника. Због лоших услова кулучења, умирало је „по 30-50 душа дневно“.⁵⁶

Поред сексуалног и психичког насиља, жене на Југу Србије су трпеле и директно физичко насиље од стране бугарских окупатора које је

⁴⁹ Регрутовани су и дечаци од 12 година.

⁵⁰ Према: А. Рајс, *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара криминалисте са српског македонског фронта*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918, 74.

⁵¹ Арчибалд Рајс је у својим записима истакао да су овај сурови план Бугари спроводили по наређењу Немаца.

⁵² Сведочење Наташе Михајловић из села Гумериште. Осим што су је ошишали „на ћелаво“, Бугари су њеном тек рођеном сину Михајлу гурали пушку у уста и претили да ће га убити.

⁵³ Према: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини*, Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922.

⁵⁴ Према: Архив Југославије, Међународна комисија за ислеђивање бугарских злочина у Србији и Македонији 1916-1922, бр. фонда 14, бр. фасцикле 2.

⁵⁵ Према: Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Штампарија књијарница и цинкографија, Народ, Београд, 1921, 85

⁵⁶ Јован Хаџи Васиљевић, нав. дело, 17

подразумевало батинање и сакаћење (одсецањем делова тела). Завојевач није био милосрдан ни према трудницама, које би тукли по стомаку, након чега би многе жене остале сакате или би побациле.⁵⁷ Бугарски војници су посебно након Топличког устанка били сурови према женама, те су им „парали ножевима груди, секли их по трбуху и секли дојке, а врло многе су тукли и по сексуалним органима“.⁵⁸

У врањском селу Ристовац уочи Топличког устанка, Бугари су убили 53 лица, међу којима је било деце.⁵⁹ Бугарски командант Влков је наредио да се деца убију пре родитеља, како би им нанео што већи бол. Жене које су утекле од овог масовног убијања у Ристовцу су по наређењу Влкова морале да се скину голе у згради сеоске школе, да би касније кренуло иживљавање над њима. Након тортуре, ове жене су протеране из свог родног места, те су морале да потраже уточиште у околним селима.

Због свих ових злочина, енглеске новине су 1918. године писале да је Србија у веома тешком положају јер су окупатори укрстили елементе примитивне азијске тортуре и пруске аутократије, те су тврдиле да “Срби нису имали права чак ни на нивоу робова”.⁶⁰

Закључак

Од краја Првог светског рата прошло је више од једног века. Неко би рекао да време лечи све, али уколико се осврнемо на ону Јунгову тезу о архетиповима и колективном наслеђу, можемо претпоставити да свако од нас ко је рођен на Југу Србије, носи меморијско сећање наших предака. Ако наслеђујемо карактер, боју очију, таленте и мане наших предака, може се изградити хипотеза да наслеђујемо и патњу и сећање на тужне дане страдања под бугарском окупацијом. Ову констатацију аутор текста не наводи да би живели задојени мржњом и потребом за осветом, већ да бисмо одали почаст нашим трагично страдалим прецима. Стари мудраци су рекли да човек не умире својом смрћу, већ када га заборавимо. Управо због тога што су наши преци недужни пострадали у тешким мукама, дугујемо им културу сећања. Ми смо као народ, нажалост, кратког памћења, те нам често уместо културе сећања преовладава култура заборав.

Страдање српских жена и мајки је злочин који треба памтити. Не да бисмо мрзели, већ да нам се више не понови. Па ипак, знајући да су пострадале само зато што су биле припаднице једног народа, не можемо а да не искажемо дивљење њиховим херојским подвизима у којима су не

⁵⁷ Према: Јован Хаџи Васиљевић, нав. дело

⁵⁸ Јован Хаџи Васиљевић, нав. дело

⁵⁹ Александар Трајковић, нав. дело, 173

⁶⁰ Sussex Dailing Hetus, Sathurday 19th, January, 1918. Цитирано према: Архив Југославије, *Хартије Јована М. Јовановића – Пижона*, Исечци из енглеске штампе, фасцикла бр. 85, бр. фонда 80.

само скутима чувале своје огњиште, већ су знале да стоички подносе све злочине бугарског окупатора. С правом их можемо назвати мученицама и хероинама, јер их је окупатор у званичним документима перципирао као „најопаснији елемент“ српског идентитета. Нека овај рад буде скромни допринос огромном пијетету који ауторка одаје свим мајкама, сестрама и женама Југа Србије које су мучки пострадале у вихору Великог рата. Слава им!

Необјављени извори:

Архив Југославије, *Министарство иностраних послова КЈ – Политичко одељење*, Односи са другим земљама 1919-1941, бр. фонда, 334, бр. јединице 28, бр. фасцикле 8.

Архив Југославије, *Међусавезничка комисија за ислеђивање бугарских злочина у Србији и Македонији 1916-1922*, бр. фонда 14, бр. фасцикле 2.

Архив Југославије, *Хартије Јована М. Јовановића – Пижона*, Исечци из енглеске штампе, фасцикла бр. 85, бр. фонда 80.

Архив Југославије, *Министарство вера Краљевине СХС*, Опште одељење, бр. 14049, 9. новембар, 1923, Београд.

Литература:

Антић Дејан, „Страдање (1915 – 1918) и канонизација Сурдуличких мученика“, *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу: истакнути тематски зборник водећег националног значаја*, Врање 2021, 208-223.

Антић Дејан, „Изградња сурдуличке Спомен-костурнице у извештајима српске штампе 1922. године“, *Баштина*, св. 54, Лепосавић 2021, 313-325.

Антић Дејан, „Откривање Спомен костурнице у Сурдулици 1924. године“, *Култура пописа*, год. XVIII (2021), бр. 45, Нови Сад – Београд, 2021, 233-244.

Деспотовић Љубиша, Глишин Вања, „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“, *Политика националне безбедности*, бр. 1, 2021.

Documentes relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit International en general, commises de 1915-1918. par les Bulgares en Serbie occupee, I-III, Paris, 1919.

Лилић Борислава, *Из прошлости српско-бугарских односа*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.

Mundorff Kurt, *A Cultural Interpretation of the Genocide Convention*, Taylor & Francis, London, 2022.

Антонијевић Синиша, *Коруба: слобода или смрт – споменица*, Плутос, Врање, 2013.

Павловић Момчило (ур.), *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*. Институт за савремену историју, Београд, 2007.

Пилиповић Радован (ур.), *Српска православна црква у Првом светском рату (914-1918)*, Београд 2014.

Пршић Милоје, Бојковић Слађана (ур.), *Страдање српског народа у Србији 1914-1918*, Београд 2000.

Рајс Арчибалд, *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара криминалисте са српског македонског фронта*, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 1918.

Рајс Арчибалд, *Шта сам видео и проживео у великим данима: саопштења једног пријатеља из тешких времена*, Дерета, Београд, 1991.

Стојанчевић Владимир, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.

Трајковић Александар, *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918*. Борба, Београд, 1981.

Хаџи Васиљевић Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини*. Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, Београд, 1922.

Summary

Marija Djoric

**THE SUFFERING OF WOMEN IN THE SOUTH OF SERBIA
DURING THE BULGARIAN OCCUPATION IN
THE FIRST WORLD WAR**

The paper deals with the analysis of violence to which women were exposed in the south of Serbia during the Bulgarian occupation, in the First World War. Since at the beginning of the war, the Serbian women was presented in official Bulgarian documents as the “most dangerous element” in preserving and building national identity, they were victims of the occupier’s hypertrophied violence. In addition to various forms of psychological and physical violence to which they were exposed, members of the female sex in the southern parts of Serbia suffered mass rapes, which, due to patriarchal morality, were not talked about much. Using archival data, international documents and direct testimonies of victims recorded by eyewitnesses of that time, the author summarizes the forms of violence that women were exposed in the south of Serbia, during the First World War.